

УДК 94 (477.8) «1942/1945»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.11>

ДО ВІСІМДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ СТВОРЕННЯ УПА

Ленартович Олег,

доктор історичних наук,

професор кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID: 0000-003-2761-3803

14 жовтня 2022 р. виповнюється 80 років з часу виникнення Української повстанської армії (УПА). Її героїчна боротьба, що тривала десять років в умовах нацистської, а пізніше більшовицької окупації, заслуговує на пошану і вдячність нащадків. У сучасних умовах російсько-української війни традиційне привітання українських повстанців «Слава Україні! Героям слава» повсюдно звучить як в армії, так і з вуст пересічних громадян. Гімн Організації українських націоналістів (ОУН) – «Зродились ми нелегкої години...» став гімном Збройних сил України. Таким чином, жертовний подвиг українських патріотів, здійснений у період 1940-х–1950-х рр., відлунується у серцях громадян України, дає наснаги до боротьби, слугує прикладом самопожертви заради Батьківщини.

Запропонована наукова розвідка покликана загострити увагу дослідників на суперечливих питаннях історії українського національно-визвольного руху; дати поштовх до наукової дискусії та сформуванню єдиної концепції.

Одним із найбільш суперечливих питань, пов'язаних з історією українського визвольного руху в роки Другої світової війни, залишається визначення кількісного складу збройних підрозділів УПА. Він коливається в межах від 30 до 200 тис. вояків у період найбільшого чисельного зростання навесні 1944 р. Така велика різниця в показниках визначається методикою проведення підрахунків та використання авторами тієї джерельної бази, яка підтверджує запропоновану ними концепцію. Суб'єктивний підхід здебільшого продиктований політичними вполюбованнями або надмірною обережністю.

У випадку належності авторів до ОУН спостерігається завищення чисельних показників, які не обґрунтовуються документально. Сучасні українські історики обґрунтовують власні підрахунки документально, але кількісні показники значно відрізняються (свідомо занижуються). Запропонована наукова розвідка покликана уточнити інформацію про чисельний склад УПА, походження назви і дату створення, хоча автор не претендує на істину в останній інстанції і залишає поле для наукової дискусії.

Ключові слова: ОУН, УПА, національно-визвольний рух, збройна боротьба.

Lenartovych Oleg. To the eightieth anniversary of the creation of the UPA

October 14, 2022 marks the 80th anniversary of the creation of the Ukrainian Insurgent Army (UIA). Her heroic struggle, which lasted for ten years under the conditions of Nazi and later Bolshevik occupation, deserves the respect and gratitude of her descendants. In the modern conditions of the Russian-Ukrainian war, the traditional greeting of the Ukrainian rebels "Glory to Ukraine! Glory to heroes" sounds everywhere, both in the army and from the mouths of ordinary citizens. The anthem of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) – "We were born in difficult times..." became the anthem of the Armed Forces of Ukraine. Thus, the sacrificial feat of Ukrainian patriots performed in the period of 1940s–1950s echoes in the hearts of Ukrainian citizens, provides impetus for struggle, and serves as an example of self-sacrifice for the sake of the Motherland. The proposed scientific investigation is designed to sharpen the attention of researchers on controversial issues of the history of the Ukrainian national liberation movement. To give an impetus to the scientific discussion and to form a single concept.

Controversial issues of the history of the UIA – one of the most controversial issues related to the history of the Ukrainian liberation movement during the Second World War – remains the determination of the quantitative composition of the UPA armed units. It ranges from 30.000 to 200.000 soldiers during the period of greatest numerical growth in the spring of 1944. Such a large difference in indicators is determined by the method of calculations and the authors' use of the source base that confirms their proposed concept. The subjective approach is, in most cases, dictated by political preferences. In the case of authors belonging to the OUN, there is an overestimation of numerical indicators, which are not documented. Modern Ukrainian historians substantiate their own calculations with documents, but the quantitative indicators differ significantly. The proposed scientific investigation is designed to clarify information about the numerical composition of the UIA, the origin of the name and the date of creation.

Key words: OUN, UIA, national liberation motion, armed fight.

Перехід до збройної антинімецької боротьби для українських націоналістів був болісним і довготривалим процесом. Рішеннями 1-ї конференції ОУН-б, що проходила восени 1941 р., було визначено тактико-стратегічні завдання організації на ближчий час. Вони передбачали перехід на нелегальне становище членів ОУН, збереження нейтралітету стосовно окупаційної влади, заборону вести відкриту

антинімецьку пропаганду, використовувати всі можливості легальної роботи (проникати в установи, організації, влаштовуватися на підприємства, оселятися в містах тощо), готувати матеріальну та кадрову базу для загального повстання [1, арк. 1–3].

До середини 1942 р. керівництво бандерівської організації негативно ставилося до партизанських методів боротьби, вважаючи цей шлях безперспективним і шкідливим для національно-визвольного руху. Це зафіксовано в їхній листівці «Боротьба партизанів та наше ставлення до неї» (червень 1942 р.). В ній сказано: «Ми ставимося до партизанки вороже і рішуче її побороємо. Сталін і Сікорський хотіли вбити одним пострілом двох зайців: знешкодити німців і з німецькою допомогою розбити українців. Ми мусимо берегти наші сили... Наш шлях – це не партизанська війна кількох сотень чи навіть тисяч, а народна революція мільйонних мас України» [2, арк. 1; 3, арк. 24]. Тому пропозиції крайового проводу ПЗУЗ негайно розпочати формування бойових підрозділів на Волині викликали опір урядуючого провідника ОУН-б М. Лебідя, що призводило до палких дискусій та взаємних звинувачень.

У квітні 1942 р. на околицях Львова (4–5 км від шосе Львів–Київ біля с. Яричів Новий) члени ОУН-б провели другу конференцію, присвячену аналізу ситуації та визначенню стратегії організації в нових умовах. На засіданні були присутні 10 осіб, серед яких – М. Лебідь – «Максим Рубан», І. Климів – «Легенда», Мирон – «Орлик», Я. Старух – «Синій», З. Матла – «Дніпровий», Д. Клячківський – «Клим Савур», М. Степняк – «Сергій», Турманович, «Юрко», «Косар» [1, арк. 16].

Серед рішень цього зібрання основними стали: підтвердження законності Акта 30 червня 1941 р., визнання за ОУН-б монопольного права бути єдиним політичним центром визвольної боротьби, необхідності збройного опору окупаційній владі. Вкотре було підтверджено, що основним фронтом для ОУН-б залишається «фронт боротьби з московським імперіалізмом», тому передбачалося створення союзу «Поневоленіх народів СРСР». Першим кроком у цьому напрямі мали стати домовленості з польською стороною про спільну боротьбу проти СРСР або забезпечення їхнього нейтралітету. Тобто першочерговим стратегічним завданням стала підготовка до створення власних збройних сил та боротьба з радянськими партизанами. Така позиція ОУН-б визначала майбутню збройну боротьбу як двофронтову: проти німецької окупаційної та радянської влади [4, арк. 28–30; 5, 48–52].

Під час проведення цієї конференції виникла конфліктна ситуація. Фактично йшлося про заколот, який очолив І. Климів, намагаючись заарештувати М. Лебідя та інших членів проводу і самому очолити організацію. Причиною такої поведінки стала непоступлива позиція урядуючого провідника стосовно необхідності негайно розпочати формування збройних підрозділів на Волині (на цьому наполягав Крайовий провід). Спроба виявилася не вдалою, а І. Климів був усунутий з посади організаційного референта і виведений зі складу Центрального проводу [1, арк. 19].

Крайовий провід на Північно-західних українських землях найбільш активно підтримував думку про необхідність збройної боротьби, адже ініціативу на Волині перехопив Т. Бульба-Боровець. Потрібно було негайно повернути собі позицію лідера, а отже, готуватись до антинімецького виступу. Важливим чинником стало і зростання чисельності радянських партизанських загонів на Волині. В разі відмови чи затягування початку антинімецької боротьби населення регіону могло їх підтримати, а це створювало загрозу втрати контролю над великими лісовими масивами (потенційними базами повстанських підрозділів) та звуження соціальної бази національно-визвольного руху.

Членами Крайового проводу було підготовлено три основні тактичні концепції: 1) «Міліарна» – передбачала створення 300 тис. армії та боротьбу проти радянської влади, яка буде ослаблена війною, одночасно підготовка революції поневоленіх народів СРСР; 2) «Еміграційна» – базувалася на твердженні, що більшовики ще сильні і створення збройних загонів спровокує репресії та невиправдані втрати, тому необхідно вивести основний склад ОУН на еміграцію, обмежитись політичною боротьбою і дочекатися розпаду Радянського Союзу; 3) «Визвольна» – пропонувала зайнятися створенням та розбудовою армії, яка з позиції сили дала б можливість впливати на політику європейських держав, демонструвати наміри, обороняти населення від сваволі та терору окупаційної влади, польського підпілля, червоних партизанів [6, с. 161]. Не чекаючи рішення ЦП ОУН-б, КП ПЗУЗ почав самостійно реалізовувати «Визвольну» концепцію на Волині починаючи з весни 1942 р. формуються збройні підрозділи ОУН-б, які були схожі на стихійно створені групи самооборони. Для надання організованості цьому руху, відповідно до рішення військової конференції, проведеної на початку грудня 1942 р. у Львові, крайовому провідникові Д. Клячківському доручено зайнятися створенням військових відділів на Волині-Поліссі. Вибір регіону був не випадковим, адже, окрім сприятливих природних умов, населення вже було втягнуто до збройної боротьби в лавах Поліської січі, підтримувало ОУН і зазнавало репресій з боку окупаційної влади (знищено село Кортеліси на Ковельщині, масові розстріли в Цумані й Клобочині на Луччині та ін.), тероризувалося польським підпіллям. Це був етап створення

самооборонних кущових відділів (СКВ). Основу цих загонів становили члени ОУН-б та симпатики з місцевого населення. Поряд із цим здійснювалися і мобілізаційні заходи, організовувались старшинські та підстаршинські курси, нагромаджувалась зброя, закладалися бази продовольства, будувалися бункери та криївки [7, с. 152].

Восени 1942 р. крайовий провід ПЗУЗ звернувся до проводу ОУН-б із пропозицією розширити самооборонні кущові відділи до рівня мобільних збройних відділів, які могли б оперативного переміщуватися в ті райони, де була потреба. Для налагодження цієї роботи направлено поручника В. Івахіва («Сонар», «Сом»), що був до цього часу командиром підпільної підстаршинської школи в Поморянах. Восени 1942 р. з найкраще вишколених вояків самооборонних відділів Сарненщини було створено перший військовий підрозділ ОУН-б [8, с. 509].

Дискусійним питанням залишається дата створення загону. На думку М. Лебідя, це грудень 1942 р. Л. Шанковський вважає, що це осінь 1942 р. Волинський дослідник В. Дмитрук зазначає, що перший відділ було сформовано 14 жовтня 1942 р. на чолі з С. Качинським («Остапом»), а наступний через кілька днів під командуванням І. Перегійняка («Довбешки», «Коробки»), згодом у районі Колок-Степань (командир «Ярема»), в Пустомитівських лісах («Дорош») і на Крем'яничині (командир «Крук»). Автор схиляється до останньої версії, оскільки вона частково підтверджується німецькими документами, в яких зазначено, що вже 16 жовтня 1942 р. українські націоналісти зібрали велике збройне формування в районі Сарн та наказом генерала Т. Чупринки від 14 жовтня 1947 р., в якому говорилося: «Минає п'ять років з того часу, як член ОУН Остап почав на Поліссі організовувати збройні групи для боротьби з окупантами України. Маленькі ці групи, борючись рівночасно з німцями й більшовицькими партизанами, дали початок новим формам революційно-визвольного руху – Українській Повстанській Армії» [9, с. 68; 10, с. 87].

Гостро постало питання про необхідність об'єднання націоналістичних сил в умовах двофронтової боротьби. Серед потенційних союзників були загони Т. Бульби – Боровця, підрозділи ОУН-м, сформовані на південній Крем'яничині під керівництвом поручника Блакитного, Володимирщині під командуванням поручника Білого, на Рівненщині під командуванням поручника Волинця та загони під проводом Т. Басюка (родом з с. Борецьки Лановецького району Тернопільської області), який діяв на південній Крем'яничині, головним чином у Лановецькому районі [11, с. 42–50].

Підготовлена заздалегідь матеріальна база, нагромаджені запаси зброї робили можливим початок формування повстанської армії. Згідно з німецькими джерелами (оприлюдненими А. Кентієм), у березні 1943 р. у розпорядженні бандерівської організації було близько 15 тис. гвинтівків, 1550 пістолетів, 45 тис. гранат. Особовий склад уже існуючих на Волині підрозділів планувалося поповнити насамперед за рахунок активних членів ОУН-б, які служили в лавах української поліції, та шляхом проведення мобілізації місцевого українського населення. Поштовою до активних дій став таємний наказ Центрального проводу ОУН-б від 20 березня 1943 р. про негайний перехід у лісові масиви та приєднання до повстанських загонів поліційних підрозділів, дислокованих на Волині і Поліссі [12, арк. 62]. Уже наступного тижня Луцьк залишила районна та частина обласної поліції – всього 182 особи зі зброєю під командуванням «Рубашенка» (С. Коваль). Із м. Магієва комендант поліції «Лисий» (І. Климчак) вивів близько 200 озброєних людей. Аналогічна картина спостерігалася в інших районах Волині, а також в окремих місцевостях Галичини. Поліцією, що дислокувалася в Горохові, захоплено місто, звільнено в'язнів з тюрми та концтабору. Ковельська поліція в період 20–30 березня 1943 р. перейшла до УПА. 20 березня 1943 р. у містечку Бережці Крем'янецького району місцева поліція знищила німецький гарнізон (10 осіб) і перейшла на нелегальне положення, приєднавшись до повстанських загонів [13, арк. 2]. Спроби запобігти таким діям призвели до збройних сутичок з німцями, але зупинити процес формування підрозділів УПА їм не вдалось. Загальна чисельність повстанських частин поповнилась 4–5 тис. добре озброєних та вишколених вояків [6, с. 165].

Процес формування збройних відділів ОУН у перші місяці відбувався швидко і масово. Підрозділи об'єднувалися у сотні, загони, групи. Наприкінці весни 1943 р. уже існували досить великі повстанські формування чисельністю 500–800 вояків.

Ставши на шлях творення власної повстанської армії, бандерівське керівництво мусило визначити своє ставлення до загонів УПА – Поліська січ Т. Бульби-Боровця, адже вони намагалися опанувати територію Волині. Результатом зустрічей стали домовленості про можливість об'єднання та спільну назву збройних підрозділів – УПА. Однак небажання визнати ОУН-б єдиним проводом українського народу призвело до протистояння і намагань з боку бандерівської організації силою приєднати бульбівські та мельниківські загони.

Впродовж березня–квітня 1943 р. відбулося об'єднання збройних відділів ОУН-б і колишніх поліцейських підрозділів в єдину військову структуру – УПА під керівництвом Головної команди (ГК УПА). В травні 1943 р. її очолив військовий референт проводу ОУН-б на ПЗУЗ В. Івахів, а після його загибелі (13 травня 1943 р. біля с. Деражне на Рівненщині) – крайовий провідник Д. Клячківський («Охрім», «Клим Савур»). Військовим штабом впродовж весни–зими 1943 р. керував В. Сидор, а потім Л. Ступницький («Гончаренко») [6, с. 168].

Збільшення чисельності особового складу військових підрозділів відбувалося надзвичайно швидко, якщо в квітні 1943 р. нараховувалося близько 10 тис. повстанців, то в червні 1943 р. – 20 тис. вояків (саме таку кількість визначив Т. Строкач у доповідній записці, адресованій М. Хрущову, датованій 15 вересня 1943 р.) [14, арк. 92]. Очевидно, така динаміка пов'язана з процесом примусового приєднання загонів Т. Бульби-Боровця та ОУН-м до УПА. На нашу думку, восени 1943 р. кількісний склад УПА зріс до 30–40 тис. за рахунок формувань з представників інших національностей (звільнених радянських військовополонених). Велику кількість неукраїнського складу повстанців відзначали у звітах і партизанські командири. Зокрема, О. Сабуров 15 лютого 1944 р. доповідав УШПР, що 40% вояків УПА не є українцями. Серед них називалися інгуші, осетини, черкеси, татари і навіть росіяни [15, арк. 251]. Стосовно українського складу повстанської армії, то згідно зі свідченням одного з командирів УПА Є. Басюка («Чорноморець»), станом на 1944 р. галичани становили 60%, волиняни і поліщуки – 30%, наддніпрянці – 10% [16, арк. 63].

Загальна чисельність УПА в період 1944–1945 рр. досі не встановлена. Дослідник зі США П. Содоль називає цифру 25–30 тис. вояків у 1944 р., такої думки дотримувався і А. Кентій. Головний командир УПА В. Кук стверджував, що ця чисельність становила понад 100 тис. повстанців. П. Мірчук – більше 200 тис. [17, с. 83; 18, с. 48].

Точаться суперечки і навколо кількісного складу територіальних військових одиниць УПА. А. Кентій визначає його для УПА-Північ у межах від 12 до 16 тис. у 1944 р. Його підрахунки частково підтверджуються показами заарештованого восени 1944 р. Є. Басюка (начальника штабу з'єднання УПА-Схід «Холодний Яр»), який свідчив про існування 12–13 тис. вояків (показники, наведені там, стосувалися періоду червня 1944 р.). Далі в документі йшлося про 50 тис. втрати УПА-Північ з лютого по червень 1944 р. та наявність 82 тис. вояків у складі УПА-Захід [19, с. 77–78]. На думку автора, кількість, визначена А. Кентієм, значно занижена і могла відповідати дійсності лише наприкінці 1945 р. Підставу для корегування кількісного складу УПА-Північ дають й інші радянські документи. Зокрема, у звітній доповіді секретаря обкому КП(б)У «Про боротьбу з бандами Українсько-німецькими націоналістами в Ровенській області» за період з лютого 1944 р. по лютий 1945 р. наголошується, що за звітний період в області було проведено 2 109 чекістсько-військових операцій, у результаті яких було знищено 45 великих «бандформувань» УПА та 83 боївки СБ ОУН. Далі в документі наводиться кількість убитих та заарештованих повстанців, а саме: втрати УПА – 15 298 вояків убито, 18 066 вояків – заарештовано, 6 913 вояків – з'явилося з повинною. Таким чином, загальна кількість втрат підрозділів УПА-Північ, які діяли в межах Рівненської області, лише за один рік становила 40 277 вояків [20, арк. 11–16].

Статистика Волинської області виглядає дещо скромнішою. Станом на 13 вересня 1944 р. було вбито більше 2 000 вояків УПА, заарештовано 2 100 вояків, здалося владі 1 200 вояків. Загальна кількість втрат становила близько 5 300 повстанців [21, арк. 19]. В інформації першого секретаря Волинського обкому КП(б)У Профатілова, озвученій на засіданні 4-го пленуму Волинського обкому КП(б)У 31 жовтня 1945 р., кількість втрат ОУН і УПА станом на 20 жовтня 1945 р. вказана в кількості 30 262 особи, з яких убито 8 684 особи, заарештовано та захоплено в полон 8 499 осіб, затримано членів ОУН 1 948 осіб, банд посібників 2 661, з'явилося з повинною 8 470 осіб. Загалом ліквідовано 148 підрозділів та груп УПА, залишилися знищити 430 підрозділів та 27 боївок.

Отже, за неповними даними, лише з двох областей, де діяла УПА-Північ, її втрати у боях з підрозділами Червоної армії та НКВС наприкінці 1945 р. становили 70 539 вояків. Таким чином, кількісний склад цих формувань у 1944 р. повинен був налічувати більше 70 тис. вояків. Правильність таких підрахунків підтверджується і німецькими джерелами, які нараховують близько 90 тис. вояків УПА станом на літо 1944 р. [22, с. 218].

М. Хрущов у листі до Сталіна (датованому червнем 1945 р.) наводить такі дані: «За період від дня звільнення західних областей від німецьких загарбників до 1 червня 1945 року було вбито бандитів – 90 275, взято в полон – 93 610 і з'явилося з повинною – 40 395» [23, арк. 6]. Тобто загальна кількість втрат становила 224 280 осіб.

У листі М. Підгорного до ЦК КПРС, датованому 25 вересням 1956 р., загальні втрати українських націоналістів за період 1944–1945 рр. визначені в кількості – 150 тис. убитими, 103 тис. арештованими,

203 тис. членів їхніх родин вислано до Сибіру. Тобто більше 253 тис. осіб. Невідповідність цих даних та величезні кількісні показники викликають сумніви у вітчизняних істориків щодо їхньої достовірності. На думку автора, це могло бути наслідком уточнення статистики силових відомств, задіяних у ліквідації ОУН і УПА, або бажанням М. Підгорного підкреслити визначну роль і особисті заслуги М. Хрущова, а в його особі і компартії України у боротьбі з українським націоналізмом. Адже чим більшою була загроза відновленню радянської влади та суверенізації України, тим вагомішою видається заслуга нового лідера СРСР в її ліквідації.

Таким чином, є підстави вважати, що загальна чисельність УПА становила близько 150 тис. вояків навесні 1944 р., з яких УПА-Північ налічувала близько 70 тис., а УПА-Захід більше 80 тис. осіб. Не викликає сумнівів і теза про масовий характер національно-визвольного руху на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України). Ф. 13. Спр. 372. Т. 4. Арк. 1–35.
2. Державний архів Волинської області (ДАВО). Ф. 1021. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.
3. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 1–33.
4. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р. 30. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 21–30.
5. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. Т. 24. *Ідея і чин: Орган проводу ОУН, 1942–1946* : передрук підпільного журналу. / Від. ред. Є. Штендера. Торонто–Львів : Вид-во «Літопис УПА», 1995. 592 с.
6. Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси.* / За ред. С. Кульчицького. Київ : «Наукова думка», 2005. С. 160–222.
7. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : «Альтернативи», 1999. 336 с.
8. Історія українського війська 1917–1995. / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. Львів : «Світ», 1996. 840 с.
9. Дмитрук В. Вони боролись за волю України. У 3 т. Т. 3. *Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941–1956 рр. за матеріалами Волині і Полісся.* Луцьк : Вид. обласна друкарня, 2006. 404 с.
10. Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. УЖ. 2004. Вип 5. С. 83–89.
11. Михальчук В. На грані двох світів. (До громадського профілю Тимоша Басюка-Яворенка). *Самостійна Україна.* 2000. Січень–березень. С. 42–50.
12. Центральний державний архів Громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 61–63.
13. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф. 3432. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–3.
14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 523. Арк. 1–92.
15. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 250–255.
16. ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 372. Т. 4. Арк. 55–75.
17. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 183 с.
18. Содоль П. Українська Повстанська Армія. 1943–1949. Довідник. Ч. 1. Нью-Йорк : «Пролог», 1994. 199 с.
19. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. Київ : Інститут історії України НАН України. 1999. 220 с.
20. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 923. Арк. 1–24.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 922. Арк. 19–29.
22. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. Т. 5. *Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників. Документи і матеріали.* / Від. ред. Є. Штендера. Торонто : Вид-во «Літопис УПА», 1984. 309 с.
23. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 861. Арк. 1–49.